

УДК 94(477.64):271.2:726:2-523.4

DOI: 10.26661/swfh-2019-52-002

Православне храмове будівництво у Бердянську

О. С. Коваль

*Бердянський державний педагогічний університет
bdrpmv@ukr.net*

Ключові слова: православна церква, бюрократія, храмове будівництво.

Стаття присвячена вивченню історії храмового будівництва в портовому південноукраїнському місті Бердянську 1830-1848 рр. Аналізуються перипетії такої, що розтяглась на вісім років і так і не була доведена до кінця, справи із отримання дозволу на будівництво храму на честь Зішестя Святого Духу. Робиться висновок, що причинами тривалого затягування із будівництвом стали складності бюрократичної процедури отримання потрібних дозволів і складання необхідної будівельної документації, а також рівень кваліфікації та амбіцій губерньського архітектора, який наполегливо відстоював своє переконання, що бердянські ґрунти не витримують кам'яну церковну споруду. Зволікання із початком будівництва призвело до того, що держава відмовилась від початкового наміру фінансувати значну частину витрат за рахунок збору з кримських татар, а місцева громада виявилась не спроможною зібрати потрібну на будівництво суму. Тож до 1848 р. на території Бердянська, який офіційно веде свій початок з 1827 р., жодного православного храму, за виключенням тимчасового молитовного будинку, так і не було зведено. І це при тому, що процедура облаштування стаціонарного храму була розпочата ще в 1830 р.

Orthodox Church Building in Berdyansk

O. S. Koval

Berdyansk State Pedagogical University

Key words: Orthodox Church, bureaucracy, church building

The article is devoted to the study of the history of church building in the Southern-Ukrainian port city of Berdyansk in 1830-1848. The research of this problem is relevant in view of the importance of studying both the urbanization processes in the region and the influence of the bureaucratic system on the processes of development of the Southern-Ukrainian region. Not to mention the importance of studying the practice of arranging churches for a deeper understanding of the processes in the religious life of Southern Ukraine.

The vicissitudes of the procedure of obtaining permission to build a church in honor of the Descent of the Holy Spirit, which lasted for eight years and did not finish successfully, are analyzed. Participation in this procedure of parishioners, provincial architects, the Tavriya Civilian Governor, Novorossiysk and Bessarabian Governor-General, the Minister of the Interior, the Office of the Ministry of the Interior, the Diocesan Bishop, the Chief Procurator of the Synod, the State Council and other officials and institutions of the Russian Empire is described.

It is concluded that the reasons for the prolonged delay in construction were the complexity of the bureaucratic procedure for obtaining the necessary permits and drawing up the necessary building documentation, as well as the level of qualifications and ambitions of the provincial architect, who insistently defended his conviction that the Berdyansk soils could not withstand the stone church structure. Delaying the start of construction led the government to abandon its original intention to allocate a significant part of the cost thanks to taxation of the Crimean Tatars, and the local community was not able to raise the amount needed for construction. Thus, until 1848, on the territory of Berdyansk, which officially dates back to 1827, any Orthodox church, with the exception of a temporary prayer house, had ever been erected. And this despite the fact that the procedure for the arrangement of the stationary church was begun as early as 1830.

Важливою складовою процесу освоєння Південної України часів Російської імперії було розширення мережі населених пунктів регіону, що супроводжувалось зростанням чисельності храмів краю. Причому зважаючи на роль релігії в зазначений період, питання про влаштування культової споруди часто ставилось фактично одночасно із створенням нового поселення. В одному випадку – самими місцевими мешканцями, в інших – органами влади. Втім, між постановою питання про зведення храму і реалізацією запланованого часто була відстань у роки, а іноді – і в десятиліття. Навіть в тих випадках, коли розбудова населеного пункту була в пріоритетах. Вивчення відповідної проблеми є актуальним з огляду на важливість вивчення як урбанізаційних процесів у регіоні, так і впливу бюрократичної системи на процеси освоєння південноукраїнського регіону. Не кажучи вже про важливість вивчення практики влаштування храмів для глибшого розуміння процесів у релігійному житті Південної України. Тож метою нашої розвідки і є дослідження case study храмового будівництва в портовому місті Бердянську.

При вже доволі розлогії історіографії історії Бердянська імперських часів, великий внесок до якої зроблений передусім Ігорем Лиманом і Вікторією Константіною [1-21], безпосередньо в тематиці розширення мережі православних храмів у цьому портовому місті залишається чимало лагун і контраверсійних питань, деякі з яких і покликана зняти ця стаття.

В історіографії досі зберігається певна плутанина щодо того, коли ж в Бердянську з'явився перший православний храм. Причинами цього є розбіжності в інформації, що міститься в різних джерелах, перепетії зі змінами назви і визначення територіальних меж населеного пункту біля Бердянської коси, які ввели деяких авторів в оману, а також різна ступінь обізнаності авторів із специфікою процедури зведення і освячення храмів.

З самого початку облаштування поселення біля Бердянської коси, тобто з другої половини 1820-х рр., його мешканці були приписані до парафії церкви Петровського посаду, що розташовувалась на відстані більш ніж 10 верст від Бердянської затоки, де і розбудовувалось майбутнє місто. Такий стан речей був хоча і тимчасовий, але доволі поширений: на зведення власного храму були необхідні час і кошти, але населення не могло залишатись без можливостей задовольняти релігійні потреби. Тож прізвища першопоселенців майбутнього Бердянська вносились у метричні книги Георгіївської церкви Петровського посаду (колишньої Петровської фортеці) [22, арк. 437-447].

Втім, цілком природно, що вже невдовзі був ініційований початок процедури будівництва православного храму безпосередньо на території майбутнього міста. В цьому сходились інтереси самих місцевих мешканців і державної влади.

Що стосується місцевого населення, то його мотивація була викладена у «Присуді», складеному 15 квітня 1830 р. і підписаному 57 особами. Необхідність будівництва аргументувалась великою відстанню до Петровського посаду, складнощами комунікації із тамтешнім храмом через розливи води, а також потенційною загрозою з боку присутніх в поселенні біля Бердянської коси безповпців [23, арк. 2-3]. Показово, що документ був складений саме мешканцями майбутнього Бердянська, хоча в ньому йдеться про «місто Ногайськ». Річ у тім, що назва Бердянськ з'явилась дещо пізніше, а в джерелах 1820-х – початку 1830-х рр. поселення фігурувало саме як Ногайськ (оскільки його мешканці попервах були приписаними до заснованого дещо раніше Ногайська, що у Обіточної коси), а також Ново-Ногайськ.

Для розуміння рівня володіння місцевим населенням будівельним мистецтвом вельми показово, що у «Присуді» висловлювався намір звести не кам'яну, але дерев'яну релігійну споруду, бо, на переконання місцевих мешканців, піщаний ґрунт, під яким вже на глибині не більш ніж півтора аршини була вода, не зміг би витримати жодної кам'яної будівлі.

Важливо, що громада висловлювала намір зводити дерев'яний храм власним коштом (для чого буде зібрано 15 тисяч карбованців), але до його завершення, за поширеною тоді практикою, нашвидкуруч звести молитовний будинок із кошторисом будівництва 1 тисяча карбованців. Втім, оскільки за часів Миколи I велась боротьба із затягуванням зведення стаціонарних храмів, у «Присуді» бudo вміщено стандартна згода, що в разі не відкриття церкви впродовж трьох років влада може запечатати цей тимчасовий молитовний будинок.

Що ж стосується мотивації влади у зведенні храму, то вона полягала перш за все в створенні сприятливих умов для розбудови нововлаштованого населеного пункту і для упередження «відпадиння» його мешканців від православ'я. Тож повторивши аргументи поселенців, Таврійський цивільний губернатор Олександр Казначєєв додав до них, що храм в поселенні у Бердянській косі є необхідним і з огляду на те, що ця місцевість «зовні оточувалась зі всіх боків магометанами». Церква мала йменуватись Святодухівською, тобто на честь Зішестя Святого Духу.

Разом із тим, показово, що і Таврійський губернатор, і Новоросійський та Бессарабський генерал-губернатор Михайло Воронцов, до якого надійшло відповідне подання, все ж вважали за потрібне зводити не дерев'яну, а кам'яну церкву. Річ у тім, що у зазначений період центральна духовна і світська влада продовжували активно діяти в напрямку збільшення частки кам'яних релігійних споруд, в різний спосіб спонукаючи парафіян до зведення храмів саме з цього матеріалу [24, арк. 1]. Головним аргументом тут виступало те, що дерев'яні церкви є значно вразливішими для пожеж.

Втім, зведення кам'яних храмів мало для парафіян суттєвий недолік: воно вимагало значно більших коштів. І у випадку із затягуванням облаштування храму біля Бердянської коси саме цей недолік зіграв далеко не останню роль.

Управляючий Міністерством внутрішніх справ Федор Енгель, до якого звернувся Воронцов, цілком прогнозовано підтримав як ініціативу зводити не дерев'яний, а кам'яний храм. Як він підтримав і пропозицію Казначеева, узгоджену із Воронцовим, аби суму, якої не вистачало для такого будівництва, покрити за рахунок зборів з кримських татар.

При цьому з питання зведення тимчасового молитовного будинку Енгель звернувся за дозволом до обер-прокурора Синоду Мещерського. І той досить оперативно віддав в розпорядження місцевому єпархіальному архієрею єпископу Гавриїлу, аби він надав такий дозвіл, якщо не виявиться якихось перешкод.

Паралельно із цим вже по відомству Міністерства внутрішніх справ було наказано зайнятись складанням плану, фасаду і кошторису будівництва кам'яної церкви. І ось тут почалися зволікання. Пройшло більш ніж півроку, а справа не рушила з місця. Як з'ясувалось, попервах проблема полягала саме в зміні планів зведення дерев'яної церкви. Адже існувало переконання, що біля Бердянської коси звести кам'яну церкву не дозволить стан ґрунтів. Губернатор Казначеев, будучи ініціатором зведення храму саме з такого матеріалу, скориставшись поїздкою з Сімферополя до Черкаська архітектора Міністерства внутрішніх справ Колодіна, доручив йому обстежити ґрунти біля Бердянської коси на предмет з'ясування їх придатності для кам'яного будівництва. Втім, висновок Колодіна був категоричний: кам'яної споруди бердянські ґрунти не витримають, і навіть дерев'яний храм там буде зводити дуже важко через близькість ґрунтових вод.

Але губернатор з таким експертним висновком не погоджувався. Через два (!) роки він особисто

відвідав Бердянськ і підшукав там місце з твердим і глибоким ґрунтом, яке не мало тих незручностей, які описав архітектор. Тож Казначеев наказав губернському архітектору Колодіну скласти новий план і кошторис саме кам'яної церкви.

Ймовірно, губернський архітектор сприйняв такий наказ губернатора як втручання непрофесіонала, тож просто проігнорував кілька повторів відповідного розпорядження, а після все ж написав відзив, що після огляду так і не знайшов у Бердянську зручного для будівництва місця, окрім визначеного ним з самого початку, та й там, скільки не рив ями, скрізь вода була не глибше ніж $1\frac{3}{4}$ аршина, а тому зводити кам'яний храм просто неможливо [25, арк. 25-25 зв., 34]. Тож Колодін склав план дерев'яної церкви на кам'яному фундаменті, чий кошторис мав становити 39610 карбованців.

Але протистояння на цьому не завершилось: губернатор Казначеев, повідомляючи виконуючому обов'язки Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора Федору Палену про відзив архітектора, підкреслив, що Колодін, напевно, все ж помиляється. І тому просив Палена дозволити йому, Казначееву, особисто підібрати в Бердянську зручне місце саме для кам'яного храму.

Виконуючий обов'язки Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора погодився з такою пропозицією, тим більше, що кошторис Колодіна значно перевищував всі попередні очікування. І саме фінансові питання, наряду із упорним ігноруванням архітектором Колодіним розпоряджень щодо складання нового плану і кошторису, відтепер стали одним з головних причин затягування справи. Вже у 1835 р. Новоросійський та Бессарабський генерал-губернатор Михайло Воронцов передоручив питання складання плану і кошторису одеському міському архітектору Георгію Торічеллі, причому з умовою, що кошторис не має перевищувати 20000 карбованців.

Тепер же, у 1835 р., з'ясувалось, що обіцяні у «Присуді» від 15 квітня 1830 р. 15000 парафіянами так і не були зібрані. У наявності виявилось тільки 3000, і через кілька років неврожаїв перспективи зібрання решти були вельми туманними. Тож ініціатори будівництва через Бердянського поліцмейстера тепер пропонували компенсувати частину суми, що бракувала, своєю безкоштовною працею [25, арк. 89-89 зв., 98].

У 1836 р. Святіший Синод, з подачі комісії проектів і кошторисів, зважив на всі аргументи щодо неможливості зводити саме кам'яну церкву і дозволив будувати дерев'яну. Її кошторис тепер мав складати 24236 карбованців, з яких 15000 мали

бути покриті з татарського збору, решта ж – за рахунок місцевої громади.

Згодом уточнений кошторис склав 23767 карбованців, але виникли непередбачувані складності з фінансування за рахунок татарського збору: у 1837 р. Міністр внутрішніх справ Дмитро Блудов повідомив Новоросійському і Бессарабському генерал-губернатору Михайлу Воронцову, що Державна Рада розпорядилась відкласти покриття за рахунок збору з кримських татар цілої низки статей, включно із зведенням храму в Бердянську.

Справа зупинилась. І хоча Воронцов просив Міністра внутрішніх справ клопотати перед Комітетом міністрів про дозвіл на початок будівництва до виділення місцевою громадою всіх необхідних коштів, Блудов цього робити не став [25, арк. 110-110 зв., 113].

Святодухівська церква в Бердянську так і не була побудована. Натомість через 5 років після припинення справи про її облаштування, тобто у 1842 р. розпочалось будівництво соборної Вознесенської церкви, завершене освяченням 18 травня 1848 р. [26, арк. 1 зв., 2, 10 зв., 11, 15 зв., 16]. Цей храм будувався вже кам'яним.

Таким чином, аж до 1848 р. на території Бердянська, який офіційно веде свій початок з 1827

р., жодного православного храму, за виключенням тимчасового молитовного будинку, не існувало. І це при тому, що процедура зведення стаціонарного храму була розпочата ще в 1830 р. Причинами такого тривалого затягування із будівництвом стали складності бюрократичної процедури отримання потрібних дозволів і складання необхідної будівельної документації, а також рівень кваліфікації та амбіцій губернського архітектора, який наполегливо відстоював своє переконання, що бердянські ґрунти не витримують кам'яну церковну споруду. Можна тільки припустити, як би здивувались тогочасні забудовники місцевості біля Бердянської коси, якби дізнались, що нині там височіють девяти- і дванадцятиповерхові кам'яні будинки. Зволікання ж із початком будівництва призвело до того, що держава відмовилась від початкового наміру фінансувати значну частину витрат за рахунок збору з кримських татар, а місцева громада виявилась не спроможною зібрати потрібну на будівництво суму. Перспективи подальших досліджень полягають, зокрема, у з'ясуванні питання, наскільки case study храмового будівництва в портовому місті Бердянську був типовим для південноукраїнського регіону відповідного періоду.

Джерела і література

1. Konstantinova Victoria. British Consul in Berdyansk Cumberbatch, Great-Greatgrandfather of Modern Sherlock Holmes // Scriptorium nostrum. – 2017. – № 2 (8) . – С. 195-207.
2. Lyman Igor, Konstantinova Victoria. British Vice-Consul in Berdyansk John Edward Greaves // Scriptorium nostrum. – 2016. – № 2 (5). – С. 86-108.
3. Lyman Igor and Konstantinova Victoria. The Ukrainian South as Viewed by Consuls of the British Empire (Nineteenth - Early Twentieth Centuries). Volume 1: British Consuls in the Port City of Berdyansk (Kyiv, 2018), 630 p.
4. Lyman Igor and Konstantinova Victoria. William George Wagstaff – British Consul, Responsible for Ekaterinoslav Province and Ports of the Sea of Azov // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки, 2016, вип. 12. – С. 57-62.
5. Баханов К.А., Лыман И.И. Бердянск в дневниках титулярного советника В.К. Крыжановского. Крыжановский В.К. Дневники. – Запорожье: Просвіта, 2002. – 218 с.
6. Константинова Виктория, Лыман Игорь. Бердянские купцы XIX столетия: материалы к просопографическому портрету // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2014. – №1134: Серія «Історія». – Вип. 49. – С. 206-217.
7. Константинова В.М. Бердянськ кінця XIX ст.: особливості складу населення приморського повітового міста Південної України // Музейний вісник. – № 9. – Запоріжжя, 2009. – С. 147-153.
8. Константинова В.М. Віце-консул Великої Британії у Бердянську Харві Роберт Лоу та його рапорти // Scriptorium nostrum. – 2016. – № 3 (6). – С. 76-91.
9. Константинова В.М. Джерела локальної історії освіти: проект створення багатотомного археографічного видання з історії Бердянського державного педагогічного університету / В.М. Константинова // Наукові записки: [Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Тематичний випуск: «Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація»]. – К., 2009. – Т. 19. – Кн. 2. Част. 2. – С. 372-381.
10. Константинова В.М. Колишній директор Катеринославської гімназії Микола Степанович Алаєв: бердянський період діяльності // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. Випуск 7. – Дніпропетровськ: НГУ, 2010. – С. 143-148.
11. Константинова В.М. Публікації «Одеського Вісника» як джерело з історії Бердянська останньої чверті XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – Вип. XXV. – С. 214-218.

12. Константінова В.М. Чиновники, інтелігенція, міщани...: населення Бердянська кінця ХІХ ст. за статистичними джерелами // Інтелігенція і влада: громадсько-політ. наук. збір. Вип. 19 / М-во освіти і науки України; Одес. нац. політех. ун-т; [редкол.: Г.І. Гончарук (гол. ред.) та ін.]. – Одеса: Астропринт, 2010. – С. 24-30.
13. Константінова Вікторія. European Vector of the Northern Azov in the Imperial Period: British Consular Reports about Italian Shipping = Європейське спрямування Північного Приазов'я в імперську добу: британські консульські рапорти про італійське судноплавство / Вікторія Константінова, Ігор Лиман, Анастасія Ігнатова. – Бердянськ: ФО-П Ткачук О. В., 2016. – 184 с.
14. Лиман І. І. На захисті інтересів Великої Британії у Північному Приазов'ї: консул Джеймс Ернест Наполеон Зо-раб / І. І. Лиман, В. М. Константінова // Історія торгівлі, податків та мита. - 2015. - № 2. - С. 139-156.
15. Лиман І., Єременко М. «Справа про наглядча Бердянської митної застави титулярного радника Крижанівсько-го» / І. Лиман, М. Єременко // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2013. – № 1 (7). – С. 5-18.
16. Лиман І., Константінова В. Британський консул у Бердянську Вільям Георг Вагстаф // Scriptorium nostrum. – 2015. – № 3. – С. 72-90.
17. Лиман І.І. Австралійське видання єврейських наративів Північного Приазов'я // Музейний вісник. – № 11/2. – Запоріжжя, 2011. – С. 106-108.
18. Лиман І.І. Газетні публікації як джерела локальної історії: досвід підготовки трьохтомного археографічного видання «Бердянськ очима кореспондентів «Одеського Вісника»» // Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2009. – Вип. ХХХ. – С. 148-154.
19. Лиман І.І. Полеміка щодо з'єднання залізницею Бердянська з Дніпровським Надпоріжжям та іншими місцевостями Катеринославщини в публікаціях «Одеського Вісника» 1847 року // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. / редкол.: С.І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-т, 2010. – Вип. 8. – С. 111-121.
20. Лиман Ігор, Константінова Вікторія, Данченко Євген. Британський консул і промисловець Джон Грієвз. – Бердянськ: Видавець Ткачук О. В., 2017. – 200 с.
21. Лиман Ігор, Подколзіна Софія. Поширення імперських практик взаємин держави і церкви: релігійне життя Бердянська першого десятиріччя його існування. – Бердянськ: ФО-П Ткачук О. В., 2015. – 118 с.
22. Державний архів Запорізької області. – Ф. 246. – Оп. 1. – Спр. 27.
23. Державний архів Одеської області. – Ф. 1. – Оп. 191. – Спр. 84.
24. Державний архів Херсонської області. – Ф. 207. – Оп. 1. – Спр. 413.
25. Державний архів Одеської області. – Ф. 1. – Оп. 191. – Спр. 84.
26. Державний архів Автономної Республіки Крим. – Ф. 118. – Оп.1. – Спр. 6017.